

УДК 821.162.1

*Луїза Оляндер, професор,  
Волинський національний університет імені Лесі Українки*

## **ПРОБЛЕМА ГУМАНІЗМУ І СВОБОДИ МИСЛІ В ЩОДЕННИКОВИХ РОЗДУМАХ В. ГОМБРОВИЧА ПРО ПОЛЬСЬКУ ЛІТЕРАТУРУ**

На матеріалі «Щоденника» В. Гомбровича проаналізовано гуманістичну позицію письменника, його роздуми про свободу, оцінки польської літератури, діалог з Чеславом Мілошем.

*Ключові слова:* гуманізм, діалог, екзистенція, польська література, пафос, свобода.

На материале «Дневника» В. Гомбровича анализируются гуманистическая позиция писателя, его размышления о свободе, оценки польской литературы, диалог с Чеславом Милошем.

*Ключевые слова:* гуманизм, диалог, польская литература, пафос, свобода, экзистенция.

V. Gombrovich humanistic position, his thoughts about freedom, assessment of Polish literature, dialogue with Cheslav Milosz are analysed on the material of writer's "Dairy".

*Key words:* humanism, dialogue, existentia, Polish literature, pathos, freedom.

«Całe życie walczyłem o to, żeby nie być "pisarzem polskim" ale sobą, Gombrowiczem...»  
Witold Gombrowszc. Dziennik 1961 -1969<sup>1</sup>

Проблема гуманізму і свободи мисли в роздумах В. Гомбровича про польську літературу, що містяться в його «Dzienniku» («Щоденникові»), залишається невичерпаною і актуальною, хоча думка про те, що письменник утілює власну художньо-філософську концепцію людини в новаторській літературній формі, давно вже є загально визнаною і зафіксованою навіть в енциклопедіях [див.: 9, 238]. Щодо рецепцій, де визначається оцінка «Dziennika» та його ролі в розвитку сучасної польської прози, то з величезного потоку критичних відгуків<sup>2</sup>, на нашу думку, треба виокремити – як особливо вагомі – потрактування цього твору Ч. Мілошем, зокрема в «Ogrodzie nauk» (в «Саді наук»), у книзі «Historie ludzkie» («Людські історії») та ін., і аналіз В. Карпінського, здійснений ним у післямові «Głos Gombrowicza» [див: 7] («Голос Гомбровича») [див: 4].

Мета статті полягає в тому, щоб через поетику, досліджуючи діалогічні відносини В. Гомбровича з польськими письменниками, охарактеризувати його гуманістичні погляди, поняття *свободи* і водночас патріотичну позицію.

Гуманістична концепція В. Гомбровича є багатоаспектною і, визначаючись нестандартними підходами до загальнолюдських, абстрактних цінностей, носить гостродискусійний характер.

Слова-концепти в «Dzienniku» створюють широку, розгалужену сіть складних змістових зв'язків між собою. Основними концептами є *człowiek* (людина), *forma* (форма), *wolność* (свобода), *być sobą* (бути собою), *szczerłość* (щирість), *świadomość* (свідомість), *rozum* (розум) *polskość* («польськість», польська ментальність), *styl* (стиль) та ін.

Особливість стилю «Dziennika» та його пафос виявляється в тому, що в ньому виражено різноманітну *szczerłość* (щирість) *автора-наратора* – вона постає то як сповідь, то як об'єктивна, безстороння оповідь, то як гнівна промова – але *завжди* є *провокаційною*. Про це свідчить весь текст «Dziennika», особливо ті його безкомпромісні сторінки, де йдеться про гостру відповідь панові Готелю, яка *провокує* реципієнта безстрашно глянути правді в очі і дати чітку відповідь на основне питання – чи є найважливішою цінністю *людина* з її правом й намаганням *бути особистістю*, чи, може, найсуттєвішими мають бути *абстракції*, яким людина мусить поступитися всім, навіть відрікаючись від самої себе: Ось що пише В. Гомбрович з цього приводу, звертаючись

до поляків:

Goetel mówi (*Znużenie w "Wiadomościach"*) że Polacy na wygnaniu żyją połowicznym, nieprawdziwym życiem i że, aby ciż Polaci zaczęli żyć naprawdę, muszą odzyskać Polskę. <...>

Przede wszystkim zapytam: czy tak pewne jest i oczywiste, że życie Polaka w Polsce było mniej połowiczne i mniej nieprawdziwe? <...>

Po wtóre zapytam: czy prawda, że życie Polaka na obczyźnie musi być pozbawione najbardziej zasadniczej treści? Czegóż uczył was Kościół katolicki? <...>

Moje stanowisko pokrywa się ściśle ze stanowiskiem Kościoła, z tą tylko różnicą iż, zamiast mówić o duszy w pojęciu kościelnym, **wymienilibym pewne naczelne wartości człowieka, takie jak rozum, szlachetność, zdolność rozwoju, swoboda, szczerowość...** »

[5, 105-106].

Коли В. Гомбрович визначає *«pewne naczelne wartości człowieka, takie jak rozum, szlachetność, zdolność rozwoju, swoboda, szczerowość...»*, він висловлює власний погляд у таких межах дискусії: *пан Готель – В. Гомбрович*. Здається, що сказано досить: позиції з'ясовано, реципієнт у цій ситуації, мабуть, частково погодиться і з тим, і з тим, знайшовши певну рацію і в *пана Готеля*, і у *В. Гомбровича*. Але такого релятивізму письменник допустити не може, тому робить провокаційний випад:

«A teraz dochodzę do pytania, będącego próbą ogniową, doprawdy demonicznego: czy, gdyby wam powiedziano, że aby pozostać Polakami musicie zrezygnować z części tej waszej ludzkiej wartości, to znaczy, że będziecie mogli być Polakami tylko pod warunkiem iż staniecie się gorsi, jako ludzie – nieco mniej zdolni, mniej rozumni, mniej szlachetni – czy zgodzilibyście się na takie poświęcenie dla utrzymania Polski? »

[5, 106].

«Готель каже ("Втома" у "Вядомосцях"), що у вигнанні поляки живуть половинчастим, несправжнім життям, а для того, щоб жити посправжньому, вони мусять повернути собі Польщу. <...>

Передусім я запитаю: наскільки правильне й очевидне припущення, що життя поляка в Польщі було менш половинчастим і менш несправжнім? <...>

По-друге, я запитаю, чи правда, що життя поляка на чужині обов'язково мусить бути позбавленим найосновнішого змісту? Чого ж учив вас католицький Костел? <...>

Моя позиція дуже близька до позиції Костелу, між нами є лише одна різниця: замість того, щоб говорити про душу так, як це розуміє Костел, я б говорив про певні **найважливіші цінності людини, а саме: розум, шляхетність, здатність розвиватися, свободу й щирість...**» (Виокремлено мною. – Л.О.)

[1, 120-121].

«A teraz dochodzę do pytania, będącego próbą ogniową, doprawdy demonicznego: czy, gdyby wam powiedziano, że aby pozostać Polakami musicie zrezygnować z części tej waszej ludzkiej wartości, to znaczy, że będziecie mogli być Polakami tylko pod warunkiem iż staniecie się gorsi, jako ludzie – nieco mniej zdolni, mniej rozumni, mniej szlachetni – czy zgodzilibyście się na takie poświęcenie dla utrzymania Polski? »

[5, 106].

«А тепер я підхожу до питання, яке ви пробуєте вогнем, до питання справді демонічного: якби вам сказали, що для того, щоб залишитися поляками, ви мусите відмовитися від частини вашої вартості як людини, тобто ви зможете бути поляками тільки за умови, що станете гіршими як люди – менш здібними, менш розумними, менш шляхетними – то чи погодилися б ви на таку жертву задля того, щоб зберегти Польщу?»

[1, 121].

Але разом с тим стає переконання, що за умови несвободи людини не може відбутися і Польща. Очевидно, і не тільки Польща... І знов, і знов письменник виводить реципієнта на шлях *універсалії Буття*.

*Провокаційність* В. Гомбровича є важливим чинником вираження гуманістичної спрямованості світогляду письменника.

Провокаційний характер тексту надавав смисл писанню і публікації «Dziennika», відповідав на питання: «Власне для чого це робиться»? Підтвердження цієї думки міститься у вислові В. Гомбровича в «Wspomnieniach polskich» («Польських спогадах») – їх наводить у своїй статті В. Карпинський, – де сформульовано надзавдання, які ставив перед собою письменник:

«Oto macie: moje przygody duchowe, moje myśli, reakcje, doświadczenia, cała ta moja egzystencja... niech *każdy* osądza to i przerabia na swój sposób aby dojść do *własnych*, oby najszczęśliwszych, rozwiązań» (kursywa moja. – Л. О.)

[7, 306]

«Ось вам мої духовні пригоди, мої думки, реакції, досвід, уся моя екзистенція... хай *кожен* з вас дає цьому свою оцінку й *посвоєму* це переробляє, щоб знайти *власний* і найкращий розв'язок» (курсив мій – Л. О.)

[3, 346].

Щоб виконати цей намір, потребувався не лише відповідний стиль висловлення, а й своєрідна розстановка в образній системі тексту й забезпечення атмосфери часом дуже гострої полеміки. Щоб спровокувати дискусію, письменник мусить звертатися до того, хто причетний до подій, про які йдеться в тексті, а також мати на увазі майбутнього реципієнта, що перебуває поза ними. Ось чому за своєю структурою образна система «Dziennika» нагадує – не повторює – структуру образної системи «поліфонічного роману» (М. Бахтін). Ця структура в результаті її модернізації стає під пером В. Гомбровича ще більш рухливою і гнучкою. У ній – на перший погляд – тільки автор-наратор стоїть у центрі дискусії, бо він її розпочинає, розкриваючи своє бачення проблеми і заходячи в суперечку в різкій, безпощадній формі з тими, з ким він не погоджується. Згодом сталість такої будови змінюється на рухливість: завдяки авторській *провокаційності* непомітно для себе в центрі дискусії опиняється із власною думкою будь-який реципієнт, тому що йдеться про універсальні гуманістичні цінності. Але гострота дискусії відчувається з особливою силою, коли реципієнтом – а він завжди вгадується, завжди присутній, якщо не в тексті, то поза ним – стає поляк, бо порушені автором питання не випадкові, вони віддзеркалюють звичний, традиційний стан насамперед польської ментальності, так званої *polskości*. Реципієнт, який є спадкоємцем існуючої *форми/ментальності*, не залишається байдужим читачем: він і погоджується, і обурюється, і шукає контраргументи, тобто стає в позицію *Pro* і *Contra*. І цей реципієнт і є головною метою письменника, який з ним пов'язує свої надії на майбутній розвиток і свободної людини, і самої Польщі.

Щодо цього характерний запис одного з діалогів з Ч. Мілошем [7, 56-60].

В. Гомбрович і Ч. Мілош часто виступали опонентами один до одного [див.: 10]. Підґрунтям до їхнього діалогу слугувало те, що обидва були поборниками свободи й були суголосні у своєму прагненні доходити істини, намагаючись усунути все те, що ставало перешкодою на шляху до неї. Але там, де вони сходились у своїх намірах, там і розходилися. Коли йшлося про виявлення головної причини, яка заважала виявленню думки, Ч. Мілош, як і С. Бжозовський, не міг змиритися з тим, що думкою можна поступитися *заради товариства*,<sup>3</sup> і бачив у цьому велику загрозу для розвитку високоінтелектуальної, сміливої і вільної мислі. І хоча В. Гомбрович так само не погоджувався б з тим, щоб зрадити думку з почуттів дружньої приязні,<sup>4</sup> основну небезпеку і *великий гріх* бачив в іншому – у заміні мислі її імітацією. Це стало поштовхом до полеміки з Ч. Мілошем, яку В. Гомбрович розпочинає із запису того, що він робить: «*Wtorek (czytam Miłosza studium o Brzozowskim Człowiek wśród skorpionów)*»<sup>4</sup> [7, 56].

У цьому фрагменті – типовому до так званої *форми* «Dziennika» – В. Гомбрович, будуючи його за принципом *поліфонізму*, ставить себе/читача у діалогічні відносини як до Ч. Мілоша, так і до С. Бжозовського. Це чітко виявляється в реакції В. Гомбровича на мілошівське звинувачення польської інтелігенції в тому, що вона жменями черпала и черпає без посилань із доробку С. Бжозовського.

С. Бжозовський (1878-1911) постає в тексті «Dziennika» як «прямий учасник» полеміки завдяки своєму критичному вислову на адресу польської інтелігенції, процитованому Ч. Мілошем, котрий поділяв думки польського філософа про те, що «польська інтелігенція ніколи всерйоз не цікавилася досягненнями західної думки» і що «теорії були лише темою для розмови» [3, 65]. Наведена Ч. Мілошем цитата з С. Бжозовського була повторена В. Гомбровичем:

«Z jakim pańskim spokojem, z jaką pańską dezynwolturą sądów tu klepano po ramieniu idee i ludzi. Pasjansowany mędrzec, lub nudzący się pomiędzy jedną i drugą partyjką, jedną a drugą budą jarmarczną, męczennik narodowy z uśmiechem pobłażliwym przyglądał się, gdy syn jego wstawał z głową rozpaloną od dzieł Darwina, albo Buckle'a»

<sup>3</sup> [7, 57].

«З якою ж незворушністю володаря, безцеремонністю в судженнях тут поплескують по плечу як ідеї, так і людей. Пасьянсовий мудрець або мудрець, що нудиться між одною і другою партійкою, однією й іншою будкою на ярмарку, національний мученик, котрий із поблажливою посмішкою придивляється до свого сина, розум якого розпалився від творів Дарвіна або Бокля»

<sup>3</sup> [3, 66].

Наведена В. Гомбровичем цитата відіграє у фрагменті тексту роль інтелектуального і емоційного контрапункту. Відштовхуючись від думки С. Бжозовського, стаючи – *на бік батька*, а *не сина* (jestem po stronie ojca, nie syna) – і пояснюючи свою позицію специфікою історичного розвитку Польщі, В. Гомбрович палко полемізує з Ч. Мілошем:

«Miłosz jest po stronie Brzozowskiego, Miłosz chce, aby inteligencja polska dogoniła Zachód. <...> A ja, szlachcic-hreczkosiej panie święty starej daty, wyciągam rękę i powiadam: –

«Мілош на боці Бжозовського, Мілош хоче, щоб польська інтелігенція догнала Захід. <...> А я, пане, шляхтич-гречкосій старої проби, витягаю руку й кажу: «Поступово! Не туди

“Z wolna! Nie tędy droga! Po diabła wam to? Po pierwsze, nie dogonicie, gdyż formy myślenia i jego styl powoli tylko się wykształcają. Po drugie, nie warto, bo z tym więcej zwracania głowy, niż czego innego. Po trzecie, byłoby dobrze, gdybyście wzięli pod uwagę co następuje: dziś antuty są po waszej stronie; wasze powoli zaczyna być na wierzchu; to, co dotychczas było waszym wstydem, może być wprowadzone w Europę jako punkt wyjściowy zbawiennej rewizji”».

[7, 59-60]

Аналіз цього фрагменту «Dziennika» доводить, що і дискусія, й її пафос, а також сама організація поліфонічної атмосфери в запису «*Wtorek (czytam Miłosza studium o Brzozowskim Człowiek wśród skorpionów)*» є лише одним із численних свідчень того, що життєве кредо В. Гомбровича полягало насамперед в тому, щоб завжди бути – в цьому письменник був схожий з М. Домбровською – самим собою: вільним, самодостатнім, не обмеженим у свободі думки і художній творчості, залишаючись водночас поляком. Проте життєтворчість В. Гомбровича не обмежувалася – і наведений уривок із «Dziennika» переконливо це доводить – лише формуванням власного *Ego* та намаганням створити свою долю... Діяльність письменника була спрямована й на польську художню літературу, а через неї – на тип поляка і польського суспільства.

Характерним у цьому відношенні є аналітичний, діалогічний – автор повсякчас тримає перед собою фікційного співбесідника, – подразнюючий думку реципієнта програмовий запис у «Dzienniku» 1954 г. з такими питаннями: *Ким є поляки? Хто винен? Ким вони мають стати? і Що робити?*

«... Wiem dobrze, jaką pragnąłbym mieć kulturę polską w przyszłości. Pytanie tylko, czy nie rozszerzam na naród programu, który jest tylko moją osobistą potrzebą. Ale oto on: słabość Polaka dzisiejszego na tym polega, że jest zbyt jednoznaczny, – także – zbyt jednostronny; więc wszelki wysiłek powinien zmierzać do wzbogacenia go o drugi biegun – do uzupełnienia go innym Polakiem, zgoła – krańcowo – odmiennym»

[5, 172]

йдете! На біса вам все це здалося? По-перше, ви не наздоженете, бо ваші форми мислення і стиль щойно формуються. По-друге, не варто, бо з цим більше мороки, ніж толку. По-третє, було б добре, якби ви взяли до уваги, що буде далі: сьогодні всі козири у ваших руках, хай поволі, але ваше починає брати гору; те, що досі палило вас соромом, може стати в Європі вихідною точкою спасенної ревізії”».

[3, 69]

«... Я добре знаю, яку польську культуру хотів би мати у майбутньому. Питання лише в тому, чи не поширюю я на народ ту програму, яка задовольняє лише мою особисту потребу. Та ось вона: слабкість сучасного поляка полягає в тому, що він надто однозначний, а також – надто однобічний; отже будь-яке зусилля має спрямовуватися на те, щоб збагатити інший полюс його особи – доповнити його іншим поляком – категорично – відмінним» (Курсив мій. \_ Л.О.).

[1, 195].

Очевидно, що В. Гомбрович, розкриваючи своє бачення розвитку і польської літератури, й удосконалення світоуявлення та всієї природи поляка, водночас виражав побоювання свого тиску на *Іншого*: *czy nie rozszerzam na naród programu, który jest tylko moją osobistą potrzebą*, – і повагу до волевиявлення *Іншого*, *визнання його свободи*. І це є найголовнішим у гуманістичній програмі В. Гомбровича, яку він послідовно провадив через всі жанри своєї творчості і через усе своє життя.

#### Примітки:

«Усе своє життя я боровся за те, щоб не бути “польським письменником”, а собою, Гомбровичем». Вітольд Гомбрович [3, 323]

Про багатовимірність підходів до «Dziennika» В. Гомбровича свідчать уже заголовки праць, присвячених цьому твору в різні роки. Так, філософський аспект представили у своїх статтях А. Kowalczyk («Gombrowicz i Husserl», 1980), J. Olejniczak («Problematyka marksistowska w “Dzienniku” W. Gombrowicza, czyli jedenasty esej przy Gombrowiczu», 1985); аспект психології творчості – S. Gębala («“Dziennik” Gombrowicza – problemy autokreacji», 1985); літературознавчий – J. Jarzębski (Literatura jako forma istnienia. O “Dzienniku” Gombrowicza, 1993); історичний – P. Beylin (Polska emigracja wojenna w “Dzienniku” Gombrowicza, 1973) тощо.

«“Główny grzech inteligencji polskiej w mniemaniu Brzozowskiego” podaje Miłosz “to zastępowanie myśli towarzyskością”» [III, 57] («Головний гріх польської інтелігенції, на думку Бжозовського, – подає Мілош, – полягає в тому, що вона замінює думку почуттям товаришкості» [III, 65]).

Водночас підкреслював свої сходження/розходження у поглядах з С. Бжозовським: «... gdy Miłosz napomyka o jego (Brzozowskiego – L.O.) “obsesji wyzwolenia się od Polski, lub o tym: “Brzozowski mówił, że rumieni się ze wstydu za literaturę polską, bo wydała Sienkiewicza, mnie się moje własne obsesje i rumieńce przypominają. Tylko że one są w nas tak różne i z tak odmiennych dokonujące się

rozycji, jak różne są nasze natury» [Ш, 56]. («... коли Мілош згадує про його (Бжозовського. – Л.О.) “одержиму ідею визволення від Польщі” або про те, що “Бжозовський говорив, що він червонів від сорому за польську літературу, бо вона дала Сенкевича”, то тоді мені згадуються мої власні маніакальні ідеї й мій сором. Вони виростають із зовсім відмінних позицій, бо моя природа зовсім інша, ніж у Бжозовського» [Ш, 65]).

«Вівторок (читаю дослідження Мілоша про Бжозовського “Людина серед скорпіонів”» [Ш, 65]).

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Гомбрович В. Щоденник 1953-1956 / В. Гомбрович. – К. : Основи, 1999. – Т. 1. – 414 с.
2. Гомбрович В. Щоденник 1957-1961 / В. Гомбрович. – К. : Основи, 1999. – Т. 2. – 414 с.
3. Гомбрович В. Щоденник 1961-1969 / В. Гомбрович. – К. : Основи, 1999. – Т. 3. – 414 с.
4. Карпинський Войцех. Голос Гомбровича / Войцех Карпинський // Гомбрович В. Щоденник 1961-1969 / Войцех Карпинський. – К. : Основи, 1999. – Т. 3. – С. 325-347.
5. Gombrowsz W. Dziennik 1953-1956 / W. Gombrowsz. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2004. – Т.1. – 385 s.
6. Gombrowsz W. Dziennik 1957-1961 / W. Gombrowsz. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2004. – Т.2. – 314 s.
7. Gombrowsz W. Dziennik 1961 -1969 / W. Gombrowsz. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2004. – Т. 3. – 355 s.
8. Karpiński Wojciech. Głos Gombrowicza / Wojciech Karpiński / Gombrowsz W. Dziennik 1961 -1969 / Wojciech Karpiński. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2004. – Т. 3. – S. 289-308.
9. Literatura polska. Encyklopedia PWN. Epoki literackie, prądy i kierunki, dzieła i twórcy. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2007. – 862 s.
10. Miłosz Czesław. List do Gombrowicza // Miłosz Czesław. Zaczynając od moich ulic / Czesław Miłosz. – Wrocław : Wydawnictwo Dolnośląskie, 1990. – 475 s.